

Iñlis içalysy Laurens Osmanlylara garşy pitne turuzmaklary üçin haşymy araplary nädip aldady?

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Iñlis içalysy Laurens Osmanlylara garşy pitne turuzmaklary üçin haşymy araplary nädip aldady? LAWRENCE, HAŞIMI ARAPLARINI OSMANLI IMPARATORLUGU'NA KARŞI AYAKLANMALARI IÇIN NASIL ALDATTI

(İngiliz Gizli Belgelerine Göre)

Yetmiş yıl önce, 1916 Haziranında, Haşimi Araplarının önderi Mekke Emiri Şerif Hüseyin İbn-i Ali, kendisine, “Arapların bağımsızlığını sağlayacağını iddia eden İngilizlerin kesin olmayan sözlerine kapılarak, bağlı bulunduğu Osmanlı Sultan-Halifesine karşı ayaklanıyor ve Halifeliğin Hıristiyan devletlerce bölünmesine araç oluyordu. İngiliz yazar Robert Lacey'in deyimine göre, “onun (Hüseyin) akımı, bir Arap ayaklanmasından çok bir İngiliz-Haşimi komplosu” idil ve bir milyon Sterline yaklaşan İngiliz altınlarıyla finanse edilmiştir2.

Bununla birlikte, Cidde'deki İngiliz Konsolosu Reader Bullard'ca “kurnaz, yalancı, safdil, kuşkucu, inatçı, kendini beğenmiş, kibirli, bilgisiz, arsız ve gaddar bir Arap şeyhi” 3 olarak gösterilen Şerif Hüseyin'in, kimi Müslüman bilginlerince İslam'a karşı “ihanet” olarak nitelenen davranıştan ona bir çıkar sağlamadığı gibi onu tahtından da yoksun bırakmıştır. Böylece, İslâm arasında bugün bile etkisinden bölgenin acı çektiği en büyük bölünmeye neden olan Şerif Hüseyin, bunu pahalıya ödemiştir. Impact International dergisine göre, “Osmanlı Halifeliğine karşı ayaklandıkları

günden bu yana, Arapların kendi kendilerini yıkmak sendromu sona ermemiştir”4.

Haşimi Arap ayaklanmasının baş rolünü “Arabistan’ın ‘El Aurens’i” olarak bilinen Thomas Edward (Ned) Lawrence oynamıştır. Kimi yerel Araplarca “altınları taşıyan adam” 5 olarak anımsanan Lawrence ölümünün 50. yıldönümünde, İngiltere’nin Dorset iline bağlı Moreton köyünde, 19 Mayıs 1985’de, kendi yandaşlarınca anılmıştır. Buna ilişkin olarak 20 Mayıs 1985 tarihli The Guardian adlı İngiliz gazetesinde yayınlanan bir habere göre, Lawrence’in mezarı üzerinde, “ihanete uğramış milyonlarca Arap adına” ve SM simgesini taşıyan bir yazı bulunmuştur. Bu yazıda şunlar da belirtiliyordu:

“Biz Araplar için büyük düşleriniz (rüya) vardı ve biz de, sizin ve yönetiminizin yardımlarıyla, yalnız Osmanlıdan özgürlük kazanmakla kalmayıp, aynı zamanda, 500 yıllık işgalden sonra, bir ulus olarak kendi hüviyet ve gururumuzu yeniden sağlayacağımızı umut etmiştik. Heyhat, Aurens, ölümünüzden 50 yıl sonra, bugün Arap dünyası, savaşlarla, komplolarla ve bölünmelerle kaynıyor ve geleceğimiz karanlık görünüyor.. ”

Ölümünden 51 yıl ve Arabistan’da Osmanlı Halifeliğine karşı patlayan Haşimi ayaklanmasının ilk kıvılcımından 70 yıl sonra, yansız araştırmacılar, Lawrence’ın bu ayaklanmadaki rolü veya buna yaptığı katkıların karışıklığını hâlâ çözmeye çalışıyorlar. Lawrence’ın yandaşları onu Arap halkının kurtarıcısı olarak tanrılaştırmaya yeltenirken, muhalifleri, onu, geçmişi belirsiz ve Arap savına bağlılığı kuşkulu “İrlanda’lı bir haylaz” olarak aşağılamaktadırlar. Ayrıca, muhasımları, örneğin Richard Aldington6 adlı İngiliz yazarı, onu bir homoseksüel olarak da nitelendirmektedir, ama bunu kanıtlayacak pek delil yoktur7.

Lawrence’la ilgili birçok yayımlar, özgeçmişi, yayımlanmış mektupları, İngiliz Devlet Arşivi (Public Record Office)’nde korunan Dışişleri, Savaş ve Sömürgeler Bakanlıkları ve İngiliz Kabinesi belgeleri ve çeşitli arşivlerde araştırmacılara açılan ona ilişkin öteki birçok kaynaklar, Lawrence’ın

kişiliğine ve çalışmalarına epeyi ışık serpmektedirler. Bununla birlikte, onun öğrenci olarak bulunduğu Oxford'daki Jesus (İsa) Kolejinde o sıralarda uzman-araştırmacı (Emeritus Fellow) olan John Griffith, aradan bu kadar zaman geçmiş olması dolayısıyla, böyle bir "hayran edici ve aldatıcı (illusive) kişi" hakkında tam olarak objektif bir karara varma olanağından kuşkulu bulunduğunu açıklamıştır⁸.

Thomas Edward (Ned) Lawrence, 16 Ağustos 1888'de, İngiltere'nin Galya bölgesine bağlı Caernarvonshire ilinin Tremadoc kasabasında, evlilik dışı bir çocuk olarak dünyaya geldi. Babası, yarı İngiliz yarı İrlandalı toprak ağası Sir Thomas Chapman ve annesi, onun metresi ve kızının mürebbiyesi olan, yarı İskoçyalı Sara Maden idi. Lawrence, 1909'dan beri Araplarla ilgileniyor; arkeoloji kazılarına katılmak amacıyla 1911'de Trablus'a gidiyor; kazıların sona erdiği her mevsim sonunda çoğu kez Arap giysilerine bürünerek çevrede dolaşıyor; Arapların ve yerel Müslüman aşiretlerinin aralarında yaşıyordu⁹. Onun Arap halkına karşı olan ilgisi ve Türklere karşı olan beğenmezliği, 1912-3 Balkan savaşları sırasında açıklanıyordu. Lawrence Trablus'dan 5 Nisan 1913'de Bayan Reider'a gönderdiği mektupta şöyle diyordu:

" ... Türkiye'ye gelince, Türkler aşağı! Ama korkarım ki onlarda hayat değil, yapışkanlık var. Onların kayboluşu, bir zamanlar iyi yönetim yetenekleri olan Araplar için bir fırsat oluşturacak"¹⁰.

1914 yılı başlarında Lawrence, arkeolog Sir Leonard Wolley ve Yüzbaşı S. F. Newcombe, Filistin Keşif Fonu (Palestine Exploration Fund) hesabına, Gazze ile Akebe arasındaki bölgeyi gezerek oranın haritasını çizmeye çalışırken, Süveyş'in doğusunda, Türk hududunda bulunan kuzey Sina'yı keşfediyorlardı. Onların bu keşfi, Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiseri (daha sonra Savaş Bakanı) Lord Kitchener'ce planlanmıştı ve o sıralarda Yüzbaşı Newcombe'nin yapmakta olduğu stratejik araştırmayı kamufle etmek amacını güdüyordu; ama bunun askeri bir oyun olduğunu sezen Türkiye, İngilizlere çok kırılmıştı¹¹.

1914 yılı Ağustosunda Birinci Dünya Savaşı patlayınca,

Lawrence, Savaş Bakanlığının Londra'daki harita bölümünde bir sivil işgüder olarak görev alıyor, ona, Sina'nın askeri bir haritasını yapmak görevi veriliyordu. 18 Eylül 1914'de Oxford'dan Bayan Reider'a gönderdiği mektupta şöyle diyordu: " ... Türklerin savaşa girmek niyetinde olmadıklarını korkuyla seziyorum, çünkü onları Küçük Asya'ya sıkıştırmak 12 ve dahası, orada bile vesayet altına almak bir gelişme olacaktır. Herşey, Enver'in yeniden başı boş bırakılmasına dayanır... " 13. 1914 Aralığında teğmenliğe yükselen Lawrence, Kahire'deki İngiliz İstihbaratında görevlendiriliyor; savaş tutsaklarını sorguya çekiyor; haritalar çiziyor ve Türk hatlarının ardındaki ajanlardan gelen bilgiyi inceliyordu. Aynı zamanda, Orta Doğu'da, Arapların da katılmalarıyla Türkiye'yi yenmek amacıyla bir strateji planlıyordu¹⁴. Bu arada, Kahire' de yeni kurulan Arap Bürosu'na atanmasını sağlıyor; bu yeni görevinde, arkeolog dostu D. G. Hogarth'a gönderdiği 18 Mart 1915 tarihli mektubunda şöyle diyordu:

"(Türkiye'nin merkezi Konya'ya taşındıktan sonra) İstanbul'u yitiren Türk'ün bir rönesans geçirmesini beklemeliyiz kanısındayım. Askeri açıdan daha korkunç, ama siyasi bakımdan daha zayıf olacaklardır"¹⁵.

Bir ay kadar sonra (20 Nisan 1915'de) yine Hogarth'a gönderdiği bir yazıda şöyle diyordu:

" ... Zavallı yaşlı Türkiye, birliğini zor sürdürüyor. Herkes, onun son zamanlardaki parlak başarılarından daima söz eder, ama gerçekte çok acınacak bir durumdadır. Onunla ilgili herşey oldukça mide bulandırıyor ve onun varlığına son vermenin iyi olacağına inanıyorum geliyor, ama bu bizim için uygun olmayacak... "¹⁶

Bir süre sonra, Lawrence, İngiliz Savaş Bakanlığınca gizli bir görevle Mezopotamya (Irak)'ya gönderiliyordu. Küt-ül-Amara'da İngiliz Generali Townshend'in ordusunu saran Türk Generali Halil Paşa'yla pazarlığa girişmesi için, Savaş Bakanlığınca gönderilen gizli öneriler taşıyan Lawrence, Aubery Herbert adlı bir İngiliz'le birlikte seyahat ediyordu. General Townshend, kendisini saran Türkleri para karşılığında satın almayı düşünmüş, bir plan hazırlamıştı. Irak'taki İngiliz

orduları komutanı General Lake bu planı kabullenmiş, İngiliz Savaş Bakanı Lord Kitchener de bunu uygulamıştı. Oysa Irak'taki İngiliz subaylarının çoğunluğu, onur kırıcı olarak nitelendirdikleri bu plana karşı çıkmışlardı. İngiliz siyasi işgüderlerinden Sir Percy Cox da bu planın, İngiliz saygınlığı açısından, İngiliz garnizonunun tesliminden daha kötü olduğuna değinerek buna karşı çıkmıştı. Lawrence ise, Türklerin İngiliz önerisini kabullenmeyecekleri için planın olanaksız olduğuna inanıyordu. Bununla birlikte Albay Beach, Aubrey Herbert ve Lawrence, Halil Paşa'yla görüşerek, sarılmış bulunan İngiliz garnizonunu serbest bırakması için ona ilkin bir milyon Sterlin, kabullenmezse, iki milyon Sterlin rüşvet önermeye gönderilmişlerdi. Halil Paşa bu İngiliz önerisini tiksintiyle reddetmekle kalmıyor, bunu haber olarak çevreye yayıyor ve İngiliz saygınlığına büyük bir darbeye bulunuyordu.

Bu arada Lawrence, Irak'taki Arapları Türklere karşı ayaklanmaya kışkırtmak ve onların İngiliz ordusuyla işbirliği yapmalarını sağlamak umuduna kapılıyor, ama bunda başarı sağlayamıyordu. İngilizlerin Hindistan ordusundaki subaylar, Araplarla bağlaşıklık olmayı ancak en son çare olarak görüyorlardı¹⁷. Bundan başka, Osmanlı İmparatorluğu çok güçsüz sayılıyordu. Genç Türklerin (İttihat ve Terakki) erke geldikleri 1908 yılı Temmuzundan bu yana vuku bulan birçok savaş, istila ve ayaklanmalar sonunda Türkiye geriye kalan Balkan illerinin hemen hemen tümünü yitirmiş; Trablusgarp'taki (Libya) toprakları İtalya tarafından gasp edilmiş ve Girit üzerindeki egemenliği, bu adanın Yunanistan'la birleşmesiyle elden çıkmıştı. Türk subaylarının ulusal laikliği, okumuş genç Arapları da aynı duygulara sahip olmaya kışkırtmıştı. Ansızın, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap illeri de sarsıntı geçirmeye başlıyordu. Gerçi Şam ve Bağdat'taki entelektüellerin ve ordu subaylarının ulusalcılığı, Arabistan yarımadasına dek yayılmamıştı, ama bir Arap dirilişinden söz etmek bile tüm Ortadoğu'da uluslararası rekabetlere yeni bir güç katmıştı.

Türkiye, Almanya'dan yana Birinci Dünya Savaşına girdiğini açıklar açıklamaz, İngilizler, Ortadoğu'daki çıkarlarını korumada ve Türk ordularını hırpalamada faal rol oynayacak

Arap bağlaşıklar aramaya koyuldular. Bu amaçla, Necd yöneticisi İbn-i Suud'un yeni düşmanı ve Haşim aşiretinin önderi Şerif Hüseyin İbn-i Ali'yi seçtiler. İngiliz tarihçilerinden David Holden ve Richard James'in "küçük, kendini beğenmiş ve düzenbaz" olarak nitelendirdikleri Şerif Hüseyin, İngiltere'nin kışkırtmasıyla, daha sonra "Arap isyanı" olarak anılan akımın önderi oldu¹⁸.

Tüm 1915 yılı süresince, Şerif Hüseyin, Araplara bağımsızlık verileceği gibi belirsiz İngiliz sözleriyle aldatılarak, Osmanlı Halifeliğine karşı ayaklanmaya kışkırtılıyordu. Kahire' deki Arap Bürosu'na bakılacak olursa, Mısır'daki İngiliz temsilcisi, henüz savaş başlamadan, Hüseyin ve oğullarıyla, özellikle Abdullah'la ilişki kurmuştu. İngiltere Almanya'ya karşı savaşa girince, Dışişleri Bakanlığı, Felt-Mareşal Lord Kitchener'in dileği üzerine, Kahire'deki İngiliz elçisine gönderdiği telyazısında, Türkiye ile savaşa girilirse, Şerif Hüseyin'in tutumunun ne olacağını soruşturması için Abdullah'a özel bir kurye göndermesini öneriyordu. Abdullah, yazılı olarak gönderdiği karşılıkta, "Ülkemizin haklarını ve şimdiki Emir'in kişisel haklarını korur... bizi herhangi bir dış saldırganlığa ve özellikle Osmanlılara (bahusus başka bir kişiyi Emir yapmayı dilerlerse) karşı bizi destekler... ve bu temel ilkeleri İngiltere yazılı olarak güvence altına alırsa", İngiltere'nin Türkiye'ye yeğ tutulduğunu bildiriyordu.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı, buna 31 Ekim 1914 tarihinde (yani İngiltere ile Türkiye arasında savaşın başladığı gün) verdiği karşılıkta, Abdullah'ın isteklerini kabulleniyordu. Kahire'deki İngiliz temsilcisi Sir Henry McMahon, daha sonra yaptığı açıklamada, ana gayesinin, Osmanlı orduları safında çarpışan Arap erlerin sadakatlerini sarsmak olduğunu bildiriyordu. O sıralarda (1915) şöyle düşünüyordu:

"Bu anda Gelibolu'daki Türk gücünün büyük bir bölümünü ve Mezopotamya (Irak)'daki gücün yaklaşık olarak tümünü Arap erleri oluşturuyor ... Onların Türkiye'den kopmalarını haklı göstermek için, ileride kendilerine yardımda bulunacağımız yolunda güvence verebilir miydik? Bunu ivedilikle yapmam için

bana buyruk verilmişti... Bu, hayatımda en üzücü tarih idi“19. İngiltere Dışişleri Bakanlığı, 31 Ekim 1914 tarihli telyazısında şöyle diyordu:

” ... Biz Türkiye’ce zorla kabul ettirilen bu savaşta Arap ulusu İngiltere’ye yardım ederse, İngiltere, Arabistan’a dahili bir müdahale olmamasını güvence altına alacak ve Araplara; dış saldırganlığa karşı her çeşit yardımı esirgemeyecektir. Halifelik katını gerçek Arap soyundan gelen birisinin Mekke veya Medine’de üstlenmesi olasıdır ve böylece, şimdi vuku bulmakta olan tüm kötülükten, Tanrının yardımıyla iyilik doğabilir“.

Bu alıntı, şu ekle birlikte, bir yazıyla Kahire’den Şerif Abdullah’a gönderiliyordu:

“Mekke Emiri, bu çatışmada Britanya’ya yardım etmeyi istiyorsa, Britanya , Şerifliğin hak ve ayrıcalıklarını tüm dış saldırganlığa, özellikle Osmanlılara karşı güvence altına almaya isteklidir ... ”

Şerif Hüseyin, 1915 yılı Temmuzunda Sir Henry McMahon’a gönderdiği yazıda, Britanya yönetimiyle bir anlaşma yapılması kesin önerisinde bulunuyor, şu koşulları öne sürüyordu:

“Yanlar, herhangi birine saldırabilecek yabancı bir devlete karşı koyabilmek için, karşılıklı olarak yardımlaşma yönünden tüm yetenekleriyle kendi ordu ve donanma güçlerini seferber edecek; her iki yan kabul etmedikçe barış kararlaştırılmayacak”.

Bu koşullar, Şerif Hüseyin’in 5 Kasım 1915 tarihinde Sir Henry McMahon’a gönderdiği üçüncü yazıda şöyle vurgulanıyordu:

“Almanya ve Türkiye ile tek başına barış yapmayacak ve onları (Arapları) etkin biçimde destekleyip koruyacak olan İngiltere’nin kendi bağlaşıkları olduğunu öğrenince, Arapların ivedilikle savaşa girmeleri, genel çıkarları yararına olacaktır“.

Sir Henry McMahon, Dışişleri Bakanlığından almış olduğu yönerge üzerine Şerif Hüseyin’e 13 Aralık 1915’de gönderdiği üçüncü yazısında şu güvenceyi veriyordu:

“Tüm Arap halklarını ortak savımızdan yana çekmek için hiçbir çabayı ihmal etmeyiniz ve onları, düşmanlarımıza yardımda

bulunmamaya üsteleyiniz. Anlaşmamızın devamlılık ve gücü buna dayanır. Britanya' nın, Arap halklarının, Almanya'dan ve Türk tahakkümünden özgür olmasını sağlayacak gerekli koşulu içermeyen bir barış yapmaya istekli olmadığını açıklayarak size güvence veririm”.

Şerif Hüseyin, verilen bu teminatı, 1 Ocak 1916' da McMahon' a gönderdiği dördüncü mektubunda kabul ediyor ve o tarihten sonraki davranışı bunu vurguluyordu. Araplara verilen güvence, Hicaz Kralı unvanını alan Şerif Hüseyin'e gönderilmek üzere, Kahire'deki yeni İngiliz diplomatik temsilcisi Sir Reginald Wingate'e İngiltere Dışişleri Bakanlığınca 4 Şubat 1918'de gönderilen bit telyazısında şöyle tekrarlanıyordu:

“Bağlaşıklarıyla birlikte Majeste Kral Yönetimi, zulme uğramış ulusların kurtuluş savaşından yanadır ve Arap halkını, Osmanlı şiddetinin ve Türk yetkililerince kışkırtılan sun'i rekabetlerin yerini bir kez daha yasanın alacağı bir Arap dünyasını kurma mücadelelerinde desteklemek kararındadırlar. Majeste Kral Yönetimi, Arap halklarının, özgürlüğe kavuşturulması konusunda daha önce üstlenmiş bulunduğu sorumluluğu yeniden doğrular”.

Bu arada, bağımsız Arap devletinin hudutları sorunu da bu yazışmalara konu oluşturmuyordu. İngiltere Dışişleri Bakanlığınca 14 Nisan 1915 'te Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiserine gönderilen bir telyazısında, İngiliz yönetimi şu açıklamalarda bulunuyordu:

“Arabistan yarımadasınının bağımsız ve egemen bir devletin elinde bulunması, barış koşullarınının gerekli ilkelerinden biri olarak sağlanacaktır... ama bu devletin hudutları içine girecek olan toprakların genişliğini bu evrede tam olarak saptamak olanaksızdır.”

Toprak sorunu, ilk kez, 1915 yılı Temmuzunda Şerif Hüseyin'ce Sir Henry McMahon'a gönderilen ilk yazıda öne sürülmüştü. Şerif Hüseyin, bu mektubunda, Türkiye'ye karşı Britanya ile işbirliği yapmasının ilk koşulunu şöyle açıklıyordu:

“İngiltere, hudutları şöyle saptanan Arap ülkesinin bağımsızlığını kabullenmelidir: Kuzeyde Mersin ve Adana'dan, 37. derece kutup hattına, yani Birecik, Urfa, Mardin, Midyat,

Amatya Adası (jezire Amadia)'na, oradan İnan hududuna; doğuda İnan hududu yakınlarından Basra Körfezi'ne; güneyde Hint Okyanusu'na (Aden hariç – olduğu gibi kalacak), batıda Kızıl Deniz'i ve Akdeniz' i kapsamak üzere Mersin'e dek uzanan topraklar“.

Sir Henry Mc. Mahon, 30 Ağustos 1915'te Şerif Hüseyin'e gönderdiği ilk yazısında, ona, bu konuda, bağlayıcı olmayan bir karşılık veriyor; Lord Kitchener'in sözlerini yeniden doğruluyor; hudutlar sorununun görüşülmesinin henüz mevsimsiz" olduğunu öne sürüyordu. Şerif Hüseyin ona 9 Eylül 1915'te verdiği ikinci karşılıkta, durumun aydınlatılmasını istiyordu. Sir Henry McMahon, 18 Ekim 1915'te durumu Dışişleri Bakanlığına duyuruyor; aynı gün, İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e gönderdiği özel bir telyazısında, Osmanlı ordusundaki ulusalcı Arap kuruluşlarından birinin üyesi bulunan, Gelibolu'da İngiliz askeri hatlarına geçen ve Ekimde Mısır'a götürülen Faroki adlı Arap önderiyle yapmış olduğu ek görüşmelerin sonuçlarını bildiriyordu. Faroki'ye göre, Almanya, Arap partisine, tüm taleplerinin yerine getirileceği sözünü vermişti; dolayısıyla yolların ayrılık noktasına varılmıştı. Faroki ayrıca şöyle demişti:

“Fransa'nın tümüyle Arap ilçeleri olan Halep, Hama, Humus ve Şam'ı işgaline Araplarca silahla karşı konulacaktır, ama şu istisna ile ... Mekke Şeyhinin kuzey-batı hudutlarında yapılmasını önerdiği kimi değişiklikleri kabul edeceklerdir”.

Sir Henry McMahon, 24 Ekim 1915'de Şerif Hüseyin'e gönderdiği ikinci yazısında şuna değiniyordu:

“Mersin ve İskenderun ilçelerinin ve Şam, Humus, Hama ve Halep ilçelerinin batısında bulunan Suriye topraklarının halis Arap ülkeleri oldukları söylenemez ve dolayısıyla önerilen hat sınırlardan çıkarılmalıdır. Yukarıdaki değişikliklerle ve Arap önderleriyle olan antlaşmalarımızı ön yargıya tabi tutmak koşuluyla, bu hat ve sınırları kabulleniriz – yukarıdaki değişikliklerle, Büyük Britanya, Mekke Şerifinin önermiş olduğu hat ve hudutlar içindeki ülkelerde Arapların bağımsızlığını tanımaya ve desteklemeye hazırdır“.

Aynı zamanda Fransız çıkarları korunuyordu.

Şerif Hüseyin, 5 Kasım 1915' te gönderdiği üçüncü mektubunda, Mersin'le Adana'nın talep edilen hudutlardan çıkarılmalarını kabulleniyor, ama öteki topraklar üzerindeki hak iddialarında direniyor; bunlara daha sonra Lübnan'ı da katıyordu. McMahon, ona 13 Aralık 1915'te gönderdiği üçüncü mektupta, Şerifin Mersin ve Adana'yı talep ettiği hudutlar dışında bırakmasını ve Hıristiyan Araplara güvence vermek önerisini iyi karşılıyor; Halep ve Beyrut illeri üzerinde tekrarlamış olduğu hak iddialarını geçiştiriyordu. Şerif Hüseyin, ona 1 Ocak 1916'da gönderdiği dördüncü yazıda, Fransa'ya karşı olan hak iddialarında savaşın sonuna dek direnmeyeceğini, ama savaş sona erer ermez bunları öne süreceğini açıklıyordu. Şerif Hüseyin, bundan sonraki yazışmalarında, hudut sorununa hiç değinmiyor, ama hak iddialarını da asla geri çekmiyordu. Ancak, 29 Temmuz 1917'de Kral Hüseyin Teğmen Lawrence'la görüşürken, hudut sorununa da değiniyor ve şöyle diyordu:

"Önerilirse, Türkleri İstanbul ve Erzurum'a dek kovalayacağız; öyleyse ne diye Beyrut, Halep ve Hail'den söz ediyorsunuz?"²⁰ İngilizlerin vermiş oldukları bu sözlerle aldatılan Hüseyin ve Haşimi Araplar, 9 Haziran 1916'da Türklere karşı ayaklanıyor ve Kutsal Kent (Mekke)'teki küçük Türk garnizonunu tutsak ediyorlardı. Aynı yılın Ekim ayında Yüzbaşı Lawrence, İngiliz diplomatı Sir Ronald Storrs'la birlikte, deniz yoluyla Arabistan'a gidiyor; orada, Emir Hüseyin'in ikinci oğlu Şerif Abdullah'la Şerif Ali ve onun genç üvey kardeşi Zeyit'le, daha sonra da onların Medine yakınlarında bulunan kardeşleri Şerif Faysal' la görüşüyordu²¹.

Aynı yılın Kasım ayında Kahire'ye dönen Lawrence, kendi amirlerini, ayaklanan Şerife silah ve altın yardımı yapmaya ve Türklerden memnun olmayan şeyhleri bağımsızlık emellerinde, ama genel bir askeri stratejinin çerçevesi içinde, birleştirmeyi üstleniyordu. Kahire'deki İngiliz İstihbaratı'nın başında bulunan General Clayton, ona, Arabistan'a dönmesini emrediyor; oraya dönen Lawrence, irtibat subayı olarak Faysal'ın ordularına katılıyordu. Lawrence, İngiliz Kabinesinin bilgisi için hazırladığı 4 Kasım 1918 tarihli gizli bir andında (memorandum), savaş patlayınca

“İslamı bölmeye” ivedilikle gereksinildiği görüşünü açıklıyordu. Ona göre, İngilizler, Arapça konuşan halkların kendi dış yöneticilerine” karşı olan memnuniyetsizliklerinden yararlanıyor; Mekke Şerifini bu akımın önderi seçiyorlardı, çünkü onun İslam dünyasını böleceğine; coğrafi durumunun, varlığını sürdürmesine yardımcı olacağına ve Araplar arasındaki önderliğinin aile saygınlığına dayandığına inanıyorlardı²².

Lawrence, henüz başlangıç evresinde olan Arap ayaklanmasına karışan tek İngiliz subayı değildi; ama onun anlatmalarına inanılırsa, Arabistan yarımadasında, bu ayaklanmanın ivedilikle beyni, örgütleyicisi, askeri taktikçisi ve Kahire ile irtibatı oluyordu. Vur ve kaç taktiği kullanan gerilla hareketlerine girişiyor ve böylece Türk hatlarının ardında, küçük ama gittikçe hırpalayıcı, ikinci bir cephe kuruyordu. Onun ilk büyük zaferi, çölde iki ay gittikten sonra, 6 Temmuz 1917’de ele geçirdiği, Kızıl Deniz’in kuzeyinde bulunan Akabe limanı olmuştur ve bu başarısından ötürü ona daha sonra yarbay rütbesi ve Mümtaz Hizmet Nişanı (Distinguished Service Order) verilmiştir.

Lawrence’ın da içtenlikle kabullendiği gibi, bu ve öteki harekatlarda “(Osmanlı) İmparatorluğunun tüm uyruk illeri, bence tek bir İngiliz gencinin ölümüne değmezdi”²³. Askeri kampanyalarını, pek az İngiliz’i tehlikeye sokarak yürütüyordu; ama bu ölçüsü, Arapları ve Türkleri kapsamıyordu; oysa ki, 24 Eylül 1917’de Akabe’den bir dostuna gönderdiği mektupta şöyle diyordu:

” ... Türklerin bu biçimde hiç durmadan öldürülmeleri korkunçtur. Sonlara doğru saldırdığınız vakit, onları param parça olarak her yanda buluyorsunuz ve birçoğunun hâlâ canlı olduklarını görüyorsunuz. Daha önce onların yüzlercesini halletmiş olduğunuzu ve yapabilirsiniz yüzlercesini daha halletmek zorunda olduğunuzu anlıyorsunuz.”²⁴

Lawrence, 1917 ve 1918 yıllarının büyük bir bölümünü, Ortadoğu’daki İngiliz orduları başkomutanı General (daha sonra Lord) Sir Edmund Allenby’ın Kudüs doğrultusunda ilerlemekte olan gücüyle Arap akımlarını koordine etmek deneylerine

harcıyordu. 15 Temmuz 1918'de V. W. Richards adlı bir tanıdığına gönderdiği yazıda, "kökünden şiddetle koparılıp, kendisine oldukça büyük görünen bir görevin derinliklerine atıldığını, dolayısıyla her şeyin ona hayali göründüğünü" kabulleniyordu. Yalnız "bir fırsat hırsız olarak" yaşıyor, bir anın getirdiği fırsatları ne vakit ve nerede görürse yakalıyordu. Lawrence, bu konuda şu açıklamada bulunur:

"Görev, Türkiye'ye karşı bir Arap isyanı tahrik etmektir ve onun için de batılı olan dış görünüşümü gizlemek ve az da olsa Araplara benzemek zorundayım. Böylece kendimi bir çeşit yabancı sahne üzerinde, balo giysisi içinde, acayip bir dilde, gece ve gündüz aktörlük yapan birisi olarak görüyorum ve rolümü iyi oynamadığım takdirde, başımı yitirebileceğimi anlıyorum"²⁵

Lawrence, başarıdan emin değildi ve bu konudaki duygularını şöyle yansıtıyordu:

"Darbeyi indirdiğimiz vakit, kazanacağımıza veya kaybedeceğimize kendimi bir türlü inandıramam. Her şey bir oyun gibi geliyor ve kişi, kendi hayallerine (gündüz düşlerine) inanamıyor... "

Buna karşın, Lawrence, "bir lale bahçesinden daha parlak" olarak nitelendirdiği ve "çöllerin genç binicileri arasından seçilmiş", Arap aşiretlerine mensup kişilerden oluşan muhafızlarıyla hareket ederek, "çılgınlar gibi süreriz ve Bedevilerimizle birlikte, habersiz Türklerin üzerlerine çullanır, onları yığınlar halinde tahrip ederiz ... tüm hareket çok kanlı ve çirkindir. Hazırlığı ve geziyi severim, ama fiziki olarak çarpışmaktan tiksiniyorum... ", diyordu ²⁶.

Bununla birlikte, Lawrence, kimi saldırılarda, örneğin 1918 yılı Eylülünde 4. Türk Ordusunun tahribine yol açan saldırı sırasında, adamlarına, hiçbir esir alınmaması buyruğunu vermişti. Bu olay, 106 sayılı Arab Bulletin (Arap Bülteni)'nde canlı bir dille anlatılmaktadır. Lawrence'ın, bu gaddar davranışını mazur göstermek için ileri sürmüş olduğu iddiaya göre, güya Türkler, Tel Arar köyünün tüm sakinlerini katliama tabi tutmuşlar buna misilleme olarak 5.000 Türk eri öldürülmüş ve Lawrence'ın anlattığına göre, "boğazlamaktan yorgun düşen

Auda Abu Tayi, son kalan 600 kişiyi tutsak etmiş“. Gene Lawrence’ın iddia ettiğine göre, çoğu kez, kendisinin “askeri gerek” olarak nitelendirdiği bir durum, onu, “düşmanı” katliama tabi tutmaya ve dahası, Türklerin ellerine düşmemeleri için kendi yaralılarını öldürmeye zorlamış²⁷.

Savaşın son aşamasında Lawrence’la Arap çetecileri, 30 Eylül 1918 akşamı, karışıklık içinde bulunan Şam’a girdikleri an, Lawrence, zafer anında hiziplere bölünen Araplara ilişkin kendi emellerinin yenildiğini görüyordu. Onun anlattığına göre, Şam’da, Şükri el-Eyyübi ve kent konseyi (belediye), Arapların Kralını ilân ediyor ve “Cemal’le Mustafa Kemal ayrılır ayrılmaz... ” Arap bayrağını direğe çekiyorlardı²⁸. Ancak, 1916 yılı Mayısında imzalanan ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Arap illerini yüce devletler arasında bölüştüren, 1917 Kasımında vuku bulan ihtilalden sonra Bolşeviklerce açıklanan Sykes-Picot Anlaşması, Araplara ihanet etmiş ve Lawrence’i tiksindirmişti.

Şerif Hüseyin, 28 Ağustos 1918’de Mısır’daki İngiliz temsilcisi Sir Reginald Wingate’e Mekke’den gönderdiği bir mektupta, kendi akımının temel amaçlarının, “Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılmasıyla çöküntü tehlikesi geçiren İslâmın siyasal durumunu korumak” olduğunu; kendi ayaklanmasını ve İngiliz yönetiminin desteğini, ancak bunun pratik olarak gerçekleşmesinin haklı gösterebileceğini vurguluyordu. Meydana gelen yeni durumdan dolayı, kendisinin gelecekteki başarısı için “gerekli koşullar olarak nitelendirdiği durumu İngiliz yönetiminin ne dereceye kadar desteklediğini öğrenmeyi istiyor; İngiliz yönetimiyle yapmış olduğu resmi anlaşmanın, kendi anlamınca, koşullarını öne sürüyor ve bu koşullarda büyük ölçüde değişiklikler yapılmasının, kendisini, Arap akımından çekilmek zorunda bırakacağını, açıklıyor; kendi alın yazısının, bir barış konferansınca değil de İngiliz yönetimince bir karara bağlanması umudunu dile getiriyordu.

Ama, Hüseyin’in şimdi öne sürdüğü koşulları İngilizler kabul etmiyorlardı, çünkü Arap ayaklanmasından önce yazmış olduğu mektuplarda öne sürdüğü talepleri tekrarlıyor, dahası, bunlara ek koşullar ilave ediyor ve İngiliz yönetiminin ona vermiş

olduğu karşılıklarda imlediği ihtiyaatları bñsbñtñn gñrmezlikten geliyordu. Kendi amaçlarını yardım gñrmeden gerçekteştirmek yeteneğe sahip olmamanın ve başarısızlığa uğrarsa, Mñslñmanlarca, "aldatılan bir din bñlñcñsñ" olarak eleştirileceğini hissetmenin kaygısı içinde kıvranıyordu. Wingate'e bakılacak olursa, o sıralarda Mñslñmanlar, Hicaz ayaklanmasını ve İngilizlerin bu ayaklanmadaki rolñnñ kuşku ve beğenmezlikle karşılamışlardı. Onların gñrñřñnce, bu ayaklanma, ancak başarı sağlarsa haklı gñsterilebilecekti; başarısızlık, İngiliz saygınlığına ve İngiltere'nin onlarla olacak gelecekteki ilişkilerine ciddi zararlar getirecekti. Kral Hñseyin'in, "Arap akımının, faal önderliğinden çekilmesi, bñyñk bir felakete yakın sonuçlar getirecektir. "Yetkili tek kişiyi" kaldıracak ve Tñrklere karşı olan Arap askeri gñcñnñ etkisiz aşiret savaşları biçimine koyacaktı. Bunu, daha geniş ölçñde yıkılma izleyecek ve bu da, her olasılıkta, Orta Arabistan' da bir çatışmaya yol açacak; İngiltere'nin rakipleri bundan bñsbñtñn yararlanma yoluna giderek İngiliz askeri hareketini ciddi biçimde etkileyecekti. Hñseyin'e yeniden gñvence vermek ve onun tutumunu dñzeltmek olduğca önemli idi. Wingate, onun, olanak içinde, desteklenmesini salık veriyordu²⁹.

Bu arada, hayal kırıklığına uğrayan Lawrence, 1918 yılı Ekiminde İngiltere'ye dñnmek üzere yola çıkıyordu, ama hareket etmeden önce, 4 Ekimde Binbaşı R. H. Scott'a Kahire'den gönderdiği bir mektupta şöyle diyordu:

" ... Acayip, kñçñk bir gruptuk, ama Ortadoğu'da tarihin seyrini değiştirdiğimizi sanıyorum. Gñçlerin (devletler), Araplara, yaşamlarını sñrdñrmeye nasıl izin vereceklerini merak ediyorum."³⁰

Lawrence, 24 Ekimde İngiltere'ye ulaşıyor; altı gñn sonra, İngiliz Kralı V. George Arap hareketi sırasında verilen ve Resmi Gazete'de ilan edilen nişanlarını resmen tevdi etmek üzere onu huzuruna çağırıyordu. Ama Lawrence, şövalyelik (Order of the Bath), şeref Nişanı (Order of Merit) ve "Sir" ùnvanını da kapsayan tñm onurlardan vazgeçmesi için kendisine izin verilmesini dileyerek Kralı şaşırtıyordu. Onun

özgeçmişinin yazan Robert Graves'e de bildirdiği gibi, Arap isyanında oynamış olduğu rol, hem kendisi hem de ülkesi ve yönetimi için onursuzluk getirmişti. Ona verilen buyruk üzerine Arapları sahte ümitlerle beslemişti; şimdi ise, bu sahtekarlığında başarı sağlamış olmasından ötürü kendisine verilmek istenen onurlan kabullenme zorunluluğundan sessizce muaf tutulmasını minnetle karşılayacaktı. Lawrence, ayrıca, İngiliz Kralının Bakanları, Araplara, "hak taleplerinde adilâne bir çözüm" sağlayıncaya dek, dürüst olan veya olmayanlarla mücadele edeceğini açıklıyordu³¹.

31 Temmuz 1919'da, ordudan yarbay olarak terhis ediliyor; daha sonra, Kahire'den Londra'ya dek olan yolculuğunu süratlendirmek amacıyla, savaş sonrası ordu rütbesini "geçici" bir süre ile albay vekili olarak gösteriyor; 30 yaşında albay olmuşken, 34 yaşında rütbesiz olarak sivil hayata dönüyordu. Bu arada barış konferansı için hazırlanmaya başlıyor; bundan sonraki üç yıllı Versay, Londra ve Kahire'de, Arap bağımsızlığı için mücadele ile geçiriyor; bu görevi, Arap harekâtı sırasında karşılaşmış olduğu güçlük ve tehlikelere oranla, fiziki, akli ve ruhi bakımlardan daha yorucu buluyordu. Arap halklarına kendi alın yazılarını çizme (self-determination) hakkı sağlayacağını umut ettiği Başkan Wilson'a çok güveni vardı; ama, (Arap giysisi giyerek katıldığı) barış konferansından büsbütün hayal kırıklığına uğramış olarak dönüyordu. Onun ve çarpışarak savaşı kazanan, ama uğrunda çarpıştığı her şeyin ihanete uğradığını gören kuşakların tiksinti ve acılığı, Seven Pillars of Wisdom (Hikmetin Yedi Sütunu) başlıklı yapıtının, Oxford metninin giriş bölümünde yansıtılmaktadır. Bu bölüm, İngiliz yazarı George Bernard Shaw'un önerisi üzerine, kitabın okuyucular için yayınlanan metninden çıkarılmıştır.

Lawrence, bu önsözde şöyle sızlanır:

" ... Kazandığımız başarı sonunda yeni dünya doğunca, eski adamlar yine meydana çıkarak, zaferimizi ellerimizden aldılar ve onu, yeniden, bildikleri eski dünyanın biçimine soktular ... Yeni bir ulus yapmak; dünyaya, yitirilen bir etkiyi geri getirmek; Sami'lerden oluşan 20 milyonluk kitleye, ulusal

düşünceleri adına, esinlenmiş bir hayalthane kurmaları için temel sağlamak amacını güttüm. Böyle yüksek bir amaç, onların akıllarında var olan asalete başvurdu ve onları, olaylarda cömert bir rol oynamaya zorladı ama kazandığımız zaman, Mezopotamya (Irak)'daki İngiliz petrol imtiyazlarının kuşkuyla bir duruma girdiği ve Levant'taki Fransız sömürge çıkarlarının tahrip edildiği özürüyle itham edildim... Doğu'ya biraz onur, bir amaç ve idealler iade etmişsem; beyazın kırmızıyı yönetmekle ilgili ölçüyü daha gerekli yapmışsam; o halkları, bir dereceye kadar, yeni uluslar topluluğuna (commonwealth) yerleştirmiş bulunuyorum ve orada, tahakküm edici soylar, zorbalıkla sağlamış oldukları başarılarını unutacaklar ve beyaz, kırmızı, sarı, kahverengi ve siyah, hep birlikte dik duracak ve hiç bir yan-bakış olmadan dünyaya hizmet edecektir"32.

Ama Lawrence'ın böyle bir başarı sağlama ümidi, tüm hakların alın yazılarını kendilerinin çizmeleri ilkesi (selfdetermination) ne dayanacağı sanılan bir barış antlaşmasıyla görünürde ebediyen akamete uğruyordu.

Lawrence, 8 Eylül 1919'da The Times adlı İngiliz gazetesine bir mektup gönderiyor, ama bunun bir bölümü, yazı işleri müdürünce metinden çıkarılıyor; mektubun geriye kalan kısmı, 11 Eylülde yayınlanıyordu. Yazı işleri müdürü M. Steed'in anlattığına göre, metinden çıkarılan pasajda Lawrence, İngiliz yönetiminin, Araplara vermiş olduğu söze sadık kalacağına inandırılmış olduğunu ve Arapların, bu inançtan ötürü kıskırttığını açıklıyordu. Tüm yaptıklarından üzüntü duyduğunu, çünkü Araplara vermeye yetki aldığı sözü, İngiliz yönetiminin şimdi yerine getirmek isteğinde olmadığını, Araplara ve İngiliz kamuoyuna duyurmak arzusunu dile getiriyordu33.

Birkaç gün sonra, İngiltere Dışişleri Bakanlığı sorumlularından Cecil Harmsworth'e gönderdiği yazıda, Arap sorununun çözümü için kimi önerilerde bulunuyor; Çukurova (Kilikya)'da Fransızlara karşı işbirliği yapmak amacıyla, Mustafa Kemal'le Faysal arasında gizli bir anlaşmanın var olduğuna inanıyor; şu görüşleri öne sürüyordu:

“Mustafa Kemal, oradaki Fransız davranışından kaygılanıyor; bu sırada İngiliz yanlısıdır, çünkü (Montagu, Amery ve Aubrey Herbert'ten oluşan) Türk yandaşlarımıza güveniyor; ama buna ilişkin olarak, Türkistan'daki Bolşevik ilerlemesinin dikkate alınmasını ümit ederim. Bolşevizmin İslam'da Vahabilik biçiminde belirmesi olanaklıdır ve bize Mezopotamya (Irak)'da olduğu kadar İran'da da zararlı olacaktır... ”

Daha ileride öne sürdüğü iddiaya bakılacak olursa, Mustafa Kemal'le Faysal arasında bir anlaşma yoktu, ama “Genç Araplar” partisine mensup kişiler, böyle bir anlaşmadan yanaydılar ve bir köşeye sıkıştırılmış olan Faysal, herhangi bir yardımı kabule hazırdı. Lawrence, görüşlerini şöyle sürdürüyordu:

“Mustafa Kemal, Kilikya (Çukurova) veya Suriye' de harekete geçmek konusunda bir türlü karar veremiyor ve en ümitsiz veya en uygun koşullar dışında davranmayacaktır... Enver'e zarar vermek için Talat'ı kullanmayı hiç düşünüp düşünmediğimizi öğrenmek isterim. Onun anıları bize yararlı olacaktır. Mustafa Kemal, kendi akımında Enver'i bir bayrak gibi dalgalandırıyor. Doğal olarak, Mustafa Kemal, Enver'den daha yeteneklidir, ama Enver'in kişisel çekiciliğine sahip değildir“³⁴.

Lawrence, başarısızlığından sonra Oxford' a dönüyordu. Annesinin anlattığına göre, o sırada, büyük ölçüde depresyon ve sinir yorgunluğu geçiriyor, arada sırada, kahvaltı ile öğle yemeği arasındaki vakti, yüzünde aynı ifade olduğu halde, hiç kıpırdamadan aynı yerde oturarak geçiriyordu. Bu arada Osmanlı İmparatorluğu, 1920 yılı Ağustosunda Türklere Sevres'de kabul ettirilecek bir antlaşma ile muzafferler arasında bölüştürülüyordu. Lawrence, 30 Mayıs 1920de The Sunday Times gazetesine gönderdiği mektupta şöyle diyordu:

“Türk Antlaşması (Sevres)'nın koşulları, onları hazırlayanlarca olanaksız olarak kabul ediliyor. Eski Türk İmparatorluğunun gerçek durumu veya onu bölmekte olan ülkelerin askeri ve mali güçleri dikkate alınmamıştır. Koşulları yapan her yan, alabileceğini, veya komşularının almasının veya kendisinin almasına karşı çıkmasının çok güç olduğu koşulları dikkate aldı; dolayısıyla, meydana gelen belge, yeni bir Asya kurmuyor; ancak, fatihlerin

arsızlıklarını gösteren bir itiraf, hemen hemen bir ilandır. Bu antlaşmanın tek bir maddesi bile üç yıl yürürlükte kalmayacak; Alman antlaşmasından daha mesut olacak, çünkü değiştirilmeyecek (revizyon) tümüyle unutulacaktır“.

Hicaz Kralı Hüseyin de, bağlaşıkların Araplara yaptıkları işleme ilişkin olarak kendi görüşünü göstermek amacıyla, Paris'teki temsilcilerinin Sevres Antlaşmasını imzalamalarını yasaklıyor ve Uluslar Derneği (Cemiyet-i Akvam-League of Nations)'ne katılmıyordu.

Lawrence, 1920 yılı Temmuzunda The Times gazetesine gönderdiği yazıda, o hafta Avam Kamarasında Ortadoğu'ya ilişkin olarak yapılan görüşmeler sırasında, kıdemli milletvekillerinden birinin Mezopotamya (Irak)'daki Arapların, “iyi niyetli İngiliz güdümüne” karşın ayaklanarak silaha sarılmalarına şaştığını belirttiğine değiniyor, şu yorumda bulunuyordu:

“‘Araplar, Türk yönetimi oldukça kötü olduğu için değil, bağımsızlık istedikleri için Türklere karşı savaş sırasında ayaklandılar. Efendilerini değiştirmek, İngiliz uyruğu veya Fransız vatandaşı olmak için değil, kendi haklarını kazanmak için yaşamlarını Savaşta tehlikeye koydular... İki yıldan sonra sabırlarının tükenmiş olmasına şaşmamak gerek... Kurduğumuz yönetim, İngiliz yönetimidir ve İngiliz dilinde yürütülmektedir. Bu yönetimi çalıştıran 450 İngiliz yönetici vardır. Onlar arasında Mezopotamya (Irak)'u tek bir sorumlu yoktur. Türklerin günlerinde, hükümet hizmetinde bulunanların yüzde 70'i yerel kişilerden oluşuyordu. Oradaki 80.000 kişilik ordumuz, hudutları korumakla değil, polis görevi yapmakla uğraşılıyor. Halkı, baskı altında tutuyorlar. Türklerin günlerinde, Mezopotamya'daki iki ordunun yüzde 60'ını Arap subayları ve yüzde 95'ini öteki rütbelerdeki Araplar oluşturuyordu... “35

22 Ağustos 1920 tarihli The Sunday Times gazetesinde, Lawrence, İngilizlerin “söyledikleriyle yaptıkları arasında kınanacak bir çelişme bulunduğunu” açıklıyordu. Ona göre, İngilizler, Türkiye'yi yenilgiye uğratmak, “Arapları, Türk yönetiminin zorbalığından kurtarmak” ve o ülkenin buğday ve petrol kaynaklarını dünyaya sağlamak amaçlarıyla

Mezopotamya'ya gittiklerini söylemişlerdi. Bu amaçlar uğruna yaklaşık bir milyon insan ve yüz milyon Sterlin tutarında para harcamışlardı. Lawrence, yazısını şöyle sürdürüyordu:

“Bizim yönetimimiz, eski Türk sisteminden de kötüdür. Türkler, barışı korumak amacıyla, askerliklerini yapan yerellerden 14.000 kişilik bir güç bulundurmuşlar ve yılda ortalama 200 Arap öldürmüşlerdir. Biz ise orada 90.000 kişilik bir güç, uçaklar, zırhlı arabalar, ganbotlar ve zırhlı trenler bulunduruyoruz. Bu yaz vuku bulan ayaklanmada yaklaşık 10.000 Arap öldürdük... Bağdat'taki hükümet, ayaklanma olarak nitelendirdiği siyasi suçlardan ötürü o kentte Arapları asıyor. Araplar bize karşı asi değillerdir. İsmen hala Türk uyruğudurlar ve ismen bizimle savaş durumundadırlar... Bu yaz, 10.000 köylü ve kentlinin öldürülmesi, buğday, pamuk ve petrol istihsalini ne dereceye kadar köstekler? Kendi yöneticilerinden başka kimseye yarar getirmeyen bir çeşit sömürge idaresi adına milyonlarca Sterlinin, binlerce İmparatorluk askerinin ve onbinlerce Arabın feda edilmelerine daha ne kadar izin vereceğiz?”³⁶

Bu arada, İngiltere Başbakanı Lloyd George, Ortadoğu sorunlarını Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un elinden alarak, sömürgeler Bakanı Winston Churchill'e devrediyordu. Durumu daha önce Lloyd George'la görüşen Lawrence, Churchill tarafından siyasi danışman olarak atanıyor, ama, Araplara verilen sözlerin, Suriye'nin Fransız yetkisinde kalmasını önlemeyecek biçimde yerine getirilmesi koşulunu öne sürüyordu. Churchill, 1921 yılı Martında Lawrence'la birlikte Kahire Konferansına katılıyordu. Ortadoğu'da İngiliz yönetimi ve askeri kuruluşlarının tüm sorumluları da bu konferansa iştirak ediyorlardı. Faysal, Mezopotamya (Irak) tahtına aday olarak gösteriliyor ve Haziran ayında Iraklılar tarafından büyük bir oy çoğunluğuyla kral seçiliyordu³⁷.

Faysal'ın aday olarak gösterilmesinde Lawrence'ın büyük rolü olmuştur. Felt-Mareşal Vizkont (Lord) Allenby'nin 15 Nisan 1921 'de Lord Curzon'a Kahire'den gönderdiği kapalı bir telyazısından öğrendiğimize göre, Lawrence, Irak'taki İngiliz güdümüne ilişkin olarak Faysal'la uzun süren gizli bir görüşme

yapıyordu. Faysal, ana hatları açıklanan genel politikadan övgüyle söz ediyor ve kendisinin bundaki rolünü yerine getirmeye söz veriyordu. Hicazın bir Vahabi saldırganlığına uğramaması koşuluyla, İngilizlerin güdüm koşulunu ve Bin Suud'la dostluk ilişkileri kurmayı kabulleniyor; aynı zamanda, kendi kişisel personeli arasında bir İngiliz danışman bulunmasını diliyordu. Bu konuda Lawrence daha sonra açıklamada bulunuyordu:

"O (Faysal), Irak halkının sorumlu bir hükümet kurmaya henüz layık olmadığını ve her iş yerel halkın insafına terkedilirse, bunun bir felakete yol açacağını kabulleniyor. Bazan kendi halkına karşı İngiliz yardımına gereksinme duyacaktır ve daimi bir garnizon bulundurmak konusundaki görüşünün, sonunda kabul edileceğini ümit etmektedir... Seçilmesi gerçekleşince, kendisi ile Bin Suud arasında bir dostluk anlaşması hazırlamasını Sir Percy Cox'tan dileyecek ve üçüncü yan olarak babası (Hüseyin)'ni da bu anlaşmaya katmak için elinden geleni yapacaktır. Abdullah, Hüseyin'in, bu denli bir anlaşmaya yanaşması için sıkıştırıldığı her vakit isteri geçirerek istifa ettiğini öne sürüyor; bunun güç bir iş olacağı konusunda beni uyarıyor"38.

Lawrence 1918 yılı sonlarında ve 1919 yılı başlarında, Fransa ile Suriye konusunda bir anlaşmaya varması için Faysal üzerinde etkisini kullanmak amacıyla, İngiltere Dışişleri Bakanlığınca kullanıldığı gibi, şimdi de, mali yardım konusunda Kral Hüseyin'le yapılan görüşmelerde aynı amaçla Churchill tarafından kullanılıyordu39.

Lawrence, Sömürgeler Bakanlığında görevli iken, Kudüs'teki İngiliz Piskoposu Dr. McInnes, Horace M. Kallon tarafından yayımlanan Zionism and World Poltics (Siyonizm ve Dünya Politikası) adlı yapıtta geçen bir pasajdan çok rahatsız oluyordu. Kallon, sözü geçen yapıtında, Filistin'deki askeri idareden yakınıyor; idarecilerin, Musevilerin Filistin'e yerleştirilmelerini kabullenen Balfour Deklarasyonu'nu sabote ettiklerini ve bir olup-bitti biçiminde kendi programlarını uyguladıklarını öne sürüyor, şöyle diyordu:

"Bu konuda, yüksek rütbeli yetkililer arasındaki Musevi

düşmanlığının ve onların altındaki küçük rütbeli memurların bilgisizlik, ahmaklık ve yeteneksizliklerinin rolü büyük olmuştur. Balfour Deklarasyonu'nun varlığının onlara resmen bildirilmemiş olması buna yardımcı olmuştur, Albay Lawrence'ın Dr. Weizmann'a açıkladığı gibi, misyoner çıkarları bulunan Piskoposluk ilçesinin Musevilere karşı propaganda örgütlenmesi de buna yardımcı olmuştur“.

İngiliz piskoposu, 15 Aralık 1921'de Lawrence'a gönderdiği yazıda, ona (Lawrence'a) atfedilen demeci yalanlamaya çağırıyor ve aralarında yapılacak yazışmaları basında yayınlamak gereğini duyabileceğini bildiriyordu. Anlaşılan, Lawrence, piskoposa 2 Şubat 1922'de karşılık veriyor ve Filistin'deki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Herbert Samuel'e başvurmasını salık veriyordu. 10 Mayıs 1922'de bir açıklama yayınlayan Winston Churchill, “söz konusu yapıtın, Albay Lawrence Sömürgeler Bakanlığının bir üyesi olarak atanmadan önce yayınlanmış bulunduğunu ve dolayısıyla, yazarın ona atfetmiş olduğu görüşlerin bu Bakanlığı ilgilendirmediğini” bildiriyordu.

Piskopos, görüşünde direniyor ve 23 Haziranda Lawrence'a gönderdiği yeni bir mektupta, kendisine karşılık vermesini talep ediyor; yakında Londra'ya ulaşacağını açıklıyordu. Lawrence, piskoposa karşılık olarak iki yazı müsveddesi hazırlıyordu, ama bunlardan aşağıdaki mektup gönderilmiyordu: “Benim Dr. Weizmann'a verdiğimi üçüncü bir kişinin iddia ettiği demeci yalanlamamı istiyorsunuz. Bunu asla yapmayacağım. Yayınlanmış bulunan ve bana atfedilen herhangi bir demeci hayatımda asla yalanlamadım; şimdi sizin bu üç köşeli sorunuzda bunu yapmaya başlamak için baştan çıkarılamam. Zaten, kuşkulandığım gibi, sayın Piskopos, yalanlamalarını hem kedinizi temin etmek ve hem de, çizmelerini sizin ve ne de benim, siyaha boyamaya yetenekli olduğumuz Dr. Weizmann gibi büyük bir adam üzerinde zafer kazanmak için istiyorsunuz...”⁴⁰

Lawrence'ın Siyonistlerden yana ve Musevilerin Filistin'e göç ederek orada yerleşmelerini desteklediğini gösterecek pek az kanıt vardır, oysa ki, Süleyman Musa adlı Arap yazar, 1962

yılında Arapça yayınladığı T.E. Lawrence: Bir Arap Görüşü adlı yapıtında, Lawrence'ın Arap ayaklanmasındaki rolünü aşağılamakta ve onu, açıktan açığa bir Siyonist olarak nitelendirmektedir.

Lawrence, 1922 yılı yazında Sömürgeler Bakanlığından ayrılıyor ve savaş günlerindeki dostu, Hava Mareşali Sir Hugh Tranchard'ın gizli yardımıyla, 27 Ağustos 1922'de, her şeyden kaçıp uzaklaşmak amacıyla, John Hume Ross sahte adı altında İngiliz Kraliyet Hava Gücü (Royal Air Force)'ne kaydoluyordu. 18 Kasım 1924'de ise, Seven Pillars of Wisdom (Hikmetin Yedi Sütunu) adlı yapıtının Oxford metninin kısaltılmış nüshasına bir önsöz kaleme alıyor; bu önsözde, İngiltere'nin Arap sorunundan elleri temiz olarak çıktığını iddia ediyor; şöyle diyordu:

"Kimi Arap avukatları (en çığırtnkanları bırakışmadan sonra aramıza katıldılar) bu noktaya ilişkin hükmümü reddettiler. Can sıkkan bir emekli gibi onlara yaralarımı gösterdim (her yara izi, Arapların hizmetinde çektiğim bir sızıyı gösteren 60'dan çok yaram olmuştur); bunları, içtenlikle kendilerinden yana çalıştığımı kanıtlamak için gösterdim. Beni demode buldular ve ben hiçbir zaman hoş olmayan siyasi sahneden çekilmek mutluluğuna kavuştum'"41.

Lawrence'ın özgeçmişini yazanlardan biri olan David Garnett, onunla ilgili olarak şöyle der:

"Kendi kanaatimce, Lawrence'ın karakterinin en anormal özelliği, onun eza çekme iştियakı, eza çekmeye hazır olmasıdır... Lawrence, birçok açılardan normal değildir ve onun için birşey yapmak oldukça güçtür! Basın mensupları, amatör gazeteciler ve fotoğrafçılar tarafından takibata uğruyordu... Lawrence'ın unutulmayı istemeyeceği hiç kuşkusuz bir gerçektir. Bunca İrlandalının sahip olduğu kendini beğenmişliğe sahipti. Ama Lawrence'ın kendini beğenmişliği ile zulme uğrama kompleksi arasındaki sınırı çizmek olanaksızdır çünkü bu büyük ölçüde değişiyordu... "42

Lawrence'ın daha sonra kaleme aldığı mektuplar oldukça aydınlatıcı ve ilginçtirler; örneğin, 1928 yılı Şubatında D.G. Pearman'a Karaçi'den şu yazıyı gönderiyordu:

" ... Doğu'nun önemli ahengi daha da çabuklaştırılmazsa, herhangi iki Arap devletinin gönüllü olarak birleşmesi ancak birçok kuşaklar geçtikten sonra mümkün olacaktır. Onların gelecekteki tek ümitlerinin birleşmekle gerçekleşeceğini kabullenirim, ama bu birbirine yanaşma, olağan biçimde olmalıdır. Zoraki birleşmeler zarar getirir ve bu durumlarda politika; coğrafya ve iktisadiyattan önce gelmelidir. İller birleşmeden önce ulaştırma ve ticaret geliştirilmelidir. Şimdiki durumda bir Arap İmparatorluğuna en çok yanaşan, İbn-i Suud'un ülkesidir. Onun bu icadı, kum üzerine kurulmuştur. Çölde istikrarlı hiçbir şey doğmayacaktır; esasen çöl, onun istibdadı gibi belki daha az liberal ama kanla yoğrulmuş yüzlercesini görmüştür; ama çökecektir"43.

1 Mayıs 1928'de İngiliz Kraliyet Hava Gücü Mareşali Sir Hugh Trenchard'a Karaçi'den gönderdiği mektupta, Vahabi akımı hakkında şu görüşleri yansıtıyordu:

"Fanatikler tarafından yanlış yola götürülen cesur, cahil ve hayvan Bedevilere üzülürüm. Din nazariyeleri şiddetle öne sürüldüklerinde ve davranışlara dikte etmeye başladıklarında şeytan oluyorlar... İbn-i Suud, iyi bir bölük komutanı idi, ama bir tabura komuta etmeyi biraz güç buluyor. Çöl ve kentten oluşan iki dünyanın üzerinde oturmak istiyor. Bu, uzun devrelerden geçen olaylar dışında, şimdiye dek yapılmamıştır. Faysal, 1918'de bunu denemeye kalkışmıştı ve ben onu bu görüşten vazgeçirmiştım. Arapça konuşan iki ilçeyi bile henüz birleştirebileceğinize veya federal bir biçime getirebileceğinize, dahası, tek bir istibdat haline getirebileceğinize inanmıyorum; buna karşın, İbn-i Suud, kendi krallığında bizim için tek kıvançtır ... Çölde ve Londra'da kararlı adamların sayısı pek azdır"44.

22 Ekim 1929'da Profesör Yale'e Londra'dan gönderdiği mektupta, şöyle diyordu:

"Benim de katıldığım ve sözde İngiliz nüfuz bölgelerine ilişkin 1921-2 Winston Churchill uzlaşmasının, Araplara verilmiş olan sözleri onurla yerine getirmiş olduğuna kesinlikle inanıyorum... Bunu 50 yıl kadar bırakınız. Irak üç kuşak boyunca terbiyeli bir gösteride bulunmayı sürdürürse,

Arap ihtilâli, değerini kanıtlamış olacaktır. Hayatımızın süresi içinde ne itibar ne de yüzkarası biçebiliriz: ben öldükten sonra da kemiklerim umursamayacak..."45

15 Mayıs 1930'da Frederic Manning'e Plymouth'dan şöyle hitap ediyordu:

" ... Sonuçta Arap akımına inanmadım; ama o günkü zaman ve mekân açılarından onun gerekli olduğunu düşündüm. Bu akım, savaştan bu yana da haklılığını büyük ölçüde kanıtlamış bulunuyordu..."46

28 Kasım 1934'de B. H. Liddell Hart'a York'tan gönderdiği yazıda şöyle diyordu:

" ... Mustafa Kemal büyük bir vatanseverdi; 1931'den sonra ise yabancı aleyhtarı oldu. Onun ulusalcılığı, Enver'in Alman yanlısı meyline karşı mücadele etmek için kurulmuştu"47.

Öldüğü ay içinde (6 Mayıs 1935'de), Lawrence, Eric Kennington'a, Moreton, Dorset'ten şu yazıyı gönderiyordu:

" ... Ne yaptığımı merak ediyorsunuz. Gerçekte ben de merak ediyorum. Görünürde günler doğuyor, güneşler parlıyor, akşamlar geliyor, sonra uykuya yatıyorum. Ne yaptığım, ne yapmakta olduğum, ne yapacağım beni merak ettiriyor, şaşırtıyor. Sonbaharda kendi ağacınızdan düşen bir yaprak oldunuz mu ve bu sizi şaşırttı mı? Beni işte bu duygular sarıyor"48.

1929 yılı Haziranında, adı bilinmeyen bir gazeteciye dertlerini şöyle yansıtmıştı:

" ... Politikadan, Doğu'dan ve entelektüellikten usandım. Yarabbi, o kadar yorgunum! Ölmek en iyisidir, çünkü borazanın sesi duyulmaz. Kendi günahlarımı ve dünyanın yorgunluğunu unutmak isterim"49.

Lawrence'ın bu ölüm dileği, 19 Mayıs 1935'de gerçekleşiyordu. O gün, bir telyazısı göndermek amacıyla, Brough tipindeki motosikletiyle Bovington Camp'a gidiyor; kendi evi olan Clouds Hill'e dönerken, yolda bir kaza geçiriyor, motosikletinden fırlayarak beyninden ağır surette yaralanıyordu. Hastahaneye kaldırılan Lawrence, altı gün komada kalıyor ve 19 Mayıs Pazar sabahı, saat 8'de kalbi duruyordu. Dorset ilinin Moreton köyündeki bucak kilisesine bitişik mezarlıkta gömülüdür.

Oldukça basit bir cenaze töreni yapılmış; buna en yakın dostları katılmıştı⁵⁰. Onlar arasında, tabutu taşıyanların başında Sir Ronald Storrs bulunuyordu. Storrs, kaleme aldığı *Orientations (Hedefler)* adlı yapıtında⁵¹, 1919-20 kışında Lawrence'ı efsaneleştirmeye çalışan Amerikalı gazeteci Lowell Thomas gibi⁵² ebedileştirmeye çalışmıştır.

Lawrence, kişiliği, karakteri ve maceraları bakımlarından çok eleştirilmiştir. Arabistan'daki Haşimi ayaklanmasını küçümsemekle birlikte, Lawrence'ın yayınladığı *Seven Pillars of Wisdom (Hikmetin Yedi Sütunu)* adlı yapıtında, bu ayaklanmanın önemini, ayaklanmadaki kendi rol ve katkısını büyük ölçüde abartmış olduğu öne sürülmüştür. Richard Aldington, 1955'de Londra'da yayınlanan *Lawrence of Arabia (Arabistan'ın Lawrence'ı)* adlı yapıtında, Lawrence'ın dürüstlüğünü kuşkuyla karşılar ve onun anlatmış olduğu hikayelerin "sahte ve övüngen – kendi kendine önem vermiş bir egoistin megalomanisi" olduğunu öne sürer⁵³.

Bu görüşü destekleyen çok kanıt vardır. Örneğin, Lawrence, İngiliz Kralı V. George'la görüşürken, "genellikle modern Türkiye'nin kurucusu sayılan meşhur Mustafa Kemal'e, bir zamanlar ateş ettiğini, ama kurşunun, onun yanında duran bir kurmay subayına isabet ettiğini⁵⁴ söylüyordu. Öte yandan, 1926 yılı Nisanında İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden W. G. Childs'a yaptığı bildirilen açıklamada, "1918 yılı Eylülünde, acayip bir raslantı sonunda, Mustafa Kemal Paşa ile birkaç görüşme yapmış olduğunu ve Türk savaş amaçlarının, konuşulan konular arasında bulunduğunu" iddia ediyordu⁵⁵. Bu iki hikaye, ne ilgililerce ve ne de resmen doğrulanmıştır.

Lawrence'la İngiliz yönetiminin Necd'de yükselmekte olan "daha sabit ve daha makul" önder olarak Abdül Aziz Bin Suud yerine, Arabistan'da Şerif Hüseyin İbn-i Ali'yi desteklemekle "yanlış ata bahis koydukları" da öne sürülmüştür⁵⁶. Arap ayaklanması sırasında Mezopotamya (Irak)'da İngiliz siyasi memuru bulunan Sir Arnold Wilson, Hindistan Bakanlığına bağlı ötekilerle birlikte, Lawrence'ın ve Arap Bürosu'nun çalışmalarını çok eleştiriyordu. Wilson gibi siyasi memur olarak Mezopotamya' da görev yapan St. John Philby da, onun bu görüşlerine katılıyor

ve Lawrence'la Arap Bürosu'nun Hüseyin'i değil, Ibn-i Suud'u desteklemeleri gerektiğine inanıyordu. Philby'n görüşünce, Lawrence'ın eserini gösteren tek abide, tahrip edilen Hicaz demiryolunun kalıntıları idi⁵⁷.

Robert Lacey, 1981 yılında Londra'da yayınlanan The Kingdom (Krallık) başlıklı yapıtında, Lawrence'ın Arapları aldattığını iddia edecek kadar ileri gitmektedir. Kanıt olarak, Lawrence'ın Seven Pillars of Wisdom (Hikmetin Yedi Sütunu) adlı yapıtının önsözünde yapmış olduğu şu açıklamayı öne sürer:

" ... (İngiliz) Kabinesi, daha sonra Araplara özerklik verileceği kesin sözleriyle onları bizim için çarpışmaya ayaklandırdı. Araplar, kuruluşlara değil, kişilere inanırlar. Beni, İngiliz yönetiminin özgür bir ajanı olarak gördüler ve benden, o yönetimin yazılı vaadlerini onaylamamı talep ettiler. Böylece, bu komploya katılmak zorunda kaldım ve sözümün değeri ne ise, onlara, ödülleri alacakları yolunda güvence verdim. Savaşı kazanırsak, bu sözlerin yerine getirilmeyeceği (kağıt üzerinde kalacağı) ta başlangıçtan belli idi ve ben, Arapların dürüst bir danışmanı olsaydım, onlara, bu gibi şeyler için çarpışarak hayatlarını tehlikeye sokmamaları; evlerine dönmeleri öğütünü verirdim . Doğu'da ucuz ve süratli bir zafer kazanmamız için Arap yardımının gerekli olduğuna ve kaybedeceğimize sözümüzde durmayarak kazanmamızın daha iyi olacağına inanarak, bu hilenin tehlikesini göze aldım".

Lawrence, Arap halkını bu biçimde aldattığı için, aşağıdaki demecinde de yansıttığı gibi, daha sonra pişmanlık duymuştur:

"(Araplarla) ateş altında iki yıllık ortaklığımız sırasında bana inanmaya ve hükümetimin de, benim gibi, içten olduğunu sanmaya alıştılar. Bu ümitle kimi iyi işler başardılar, ama, pek tabii olarak birlikte başarmış olduğumuz işlerden gurur duyacağıma, sürekli ve acı biçimde utanç duyuyordum"⁵⁸.

■ Belgeler

BelgeNo. 1 Lawrence Arap giysisi içinde

BelgeNo. 3 Arap ayaklanmasını saptayan İngiliz haritası
BelgeNo. 4 Lawrence'ın gerilla savaşlarını gösteren ve bizzat kendisi tarafından çizilen harita
BelgeNo. 5 3 Eylül 1919 tarihli özel ve gizli mektubun fotokopisi
BelgeNo. 6 ve 6A Lawrence'ın 1919 yılı Eylülünde İngiltere Dışişleri Bakanlığına gönderdiği ve Mustafa Kemal'den de söz eden yazısının fotokopisi.

■ Dipnotlar

- 1 Robert Lacey, The Kingdom (Krallık), Londra 1981, s. 119.
- 2 Ronald Storrs, Orientations (Hedefler), Londra 1945, ss. 152-6.
- 3 Lacey, op. cit., s. 182.
- 4 Impact International: "Can't buy peace through supplication. (Yalvarmalarla barış satın alınamaz), 15:19, Londra, 11-24 Ekim 1985, s. 9.
- 5 David Holden ve Richard Jones, The House of Saud (Suud Hanedanı), Londra 1981, s. 53.
- 6 Bkz. Richard Aldington, Lawrence of Arabia: Biographical Enqui (Arabistan'ın Lawrence'ı: Bir Biyografik Araştırma), yeni baskı, Londra 1969.
- 7 Bkz. H. Montgomery Hyde, Solitary in the Ranks: Lawrence of Arabia as airman and private soldier (Rütbelerde Tek Başına: Arabistan'ın Lawrence'ı havacı ve alelade asker), Londra 1977, s. 37.
- 8 The Guardian, Londra, 20.5.1985.
- 9 David Garnet (ed.), The letters of T. E. Lawrence of Arabia (Arabistan'ın T. E. Lawrence'ının mektupları), Londra 1964, s. 40.
- 10 Ibid., s. 152.
- 11 Ibid., ss.163ve 181.
- 12 Belki, Osmanlı İmparatorluğunu bölmek amacı güden savaş sırası gizli anlaşmalarını önceden sezmişti.

- 13 Garnett, op. cit . , ss. 185-6.
- 14 Ibid., ss. 181-2.
- 15 Ibid., s. '94•
- 16 Ibid., s. 197.
- 17 Ibid., ss. 201-2.
- 18 Holden ve Jones, op. cit., ss. 33 ve 52.
- 19 Lacey, Op. cit., ss. 119-20.
- 20 İngiltere Dışişleri Bakanlığı belgeleri: F0 371/3384/183770, P. I. D. "Kral Hüscyin'le ilgili İngiliz üstlenmeleri hakkında andırı", gizli, tahminen 5.11.1918: ayr. bkz. F0 371/22108/146/18; 153045/15, telyayazısı no. 623; 174974/17; ve George Antonius: The Arab Awakening: the story of the Arab national movement, (Arap Uyanması:Arap ulusal akımının hikayesi), Londra 1938.
- 21 Garnett, op. cit., s. 210.
- 22 Ibid., s. 265.
- 23 Ibid., s. 183 ; ayr. bkz.: Lawrence'ın Sewen Pillarss of Wisdom (Hikmetin Yedi Sütunu) adlı yapıtının önsözü.
- 24 Garnett, op. cit., s. 238.
- 25 Ibid . s. 244.
- 26 Ibid., s. 246.
- 17 Ibid., s. 254.
- 28 Ibid., s. 256.
- 29 İngiltere Dışişleri Bakanlığı belgeleri : F0 371/3384~171983: Reginald Wingate'ten Arthur James Balfour'a gizli yazı no. 219, Ramleh, 21.9.1918, ilişkide, Hicaz Kralının Mekke'den gönderdiği 28.8.1918 tarihli mektubun İngilizce çevirisi.
- 30 Garnett, op. cit., s. :258.
- 31 Hyde, op. cit., s. 19.
- 32 Garnett, op. cit., ss. 261-3.
- 33 Ibid., s. :284.
- 34 İngiltere Dışişleri Bakanlığı belgeleri: F0 37/4236/E 129405.
- 35 Garnett, op. cit., ss. 294 ve 307-8.
- 36 Ibid., ss. 316-7.
- 37 Ibid., ss. 323, 328-9.

- 38 İngiltere Dışişleri Bakanlığı belgeleri: F0 371/6350/E 4509-
- 39 Garnett, op. cit., s. 332.
- 40 Ibid., ss. 342-3 .
- 41 Ibid., s. 346.
- 42 Ibid., ss. 351-3.
- 43 Ibid., s. 577.
- 44 Ibid., s. 599.
- 45 Ibid., s. 671-2.
- 46 Ibid., s. 693.
- 47 Ibid., s. 831.
- 48 Ibid., s. 871.
- 49 Ibid., s. 351.
- 50 Ibid., ss. 8723.
- 51 Storrs, op. cit., ss. 453•4.
- 52 Hyde, op. cit., s. 24.
- 53 Lawrence of Arabia (Arabistan'ın Lawreriçe'ı), Londra 1955, s. 820.
- 54 Hyde, op. cit., s. 19.
- 55 İngiltere Dışişleri Bakanlığı belgeleri: F0 371/215/L 2540: W. G. Childs'ın kaleme aldığı andırır, Londra, 20.4.1926.
- 56 Lacey, op. cit., s. 123.
- 57 Ibid., s. 144.
- 58 Ibid., s. 135. Orijinal pasajlar italik değildir.

Dr. Salâhi R. SONYEL. Taryhy makalalar